Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 115 1994

Svenska Litteratursällskapet

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson
Lund: Ulla-Britta Lagerroth, Margareta Wirmark
Stockholm: Kjell Espmark, Ulf Boëthius, Ingemar Algulin
Umeå: Sverker R. Ek
Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Slottet, ing. A0, 752 37 UPPSALA

Distribution: Svenska Litteratursällskapet,
Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 UPPSALA

Utgiven med stöd av
Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

Bidrag till *Samlaren* skall lämnas dels på diskett (företrädesvis i ordbehandlingsprogrammen Word för Windows, Word för DOS eller Word Perfekt), dels i form av utskrift på papper.

ISBN 91-87666-09-X
ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Reklam & Katalogtryck, Uppsala 1995

Miscellanea

Information kring Samlaren

Som en markering av att *Samlaren* inte enbart vill utgöra ett uppsaliensiskt organ utan tvärtom syftar till att företräda samtliga universitet i vårt land lanserade jag i och med årgång 82, 1961, beteckningen redaktionskommitté. Initiativet kom från Gunnar Tideström, Svenska Litteratursällskapets dåvarande ordförande. De professorer som då var i tjänst vid de litteraturhistoriska institutionerna tillfrågades i ärendet och visade sig mangrant beredda att sluta upp under den nog så fiktiva beteckningen. Jag har för den delen under årens lopp sökt hålla kontakt med redaktionskommitténs växlande medlemskader; låt mig här särskilt tacka Peter Hallberg som ständigt varit lika redo att stå mig bi. Redaktören för *Samlaren* skall enligt Svenska Litteratursällskapets statuter ensam svara för årsvolymens redigering. Verksamheten får väl betecknas med det vackra ordet ideell; arvoden ges vare sig till redaktör eller bidragsgivare. Dagstidningarnas kulturbilagor har helt andra villkor att erbjuda för artikelskribenter och recensenter.

Jag har trivts på min post som *Samlarens* redaktör med dess möjligheter till en regelbunden kontakt med vår alltmer vittförgrenade disciplins företrädare och avser att rykta mitt kall ännu några år. Låt mig här vädja om bidrag, såväl i fråga om uppsatser som recensioner, till kommande årsvolymer. *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* har vid sin sida en betydligt yngre syster, *Tidskrift för Litteraturvetenskap*, som 1995 är avsedd att utgå från Uppsala, »med 4 fullmatade nummer per år». Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet förhåller sig härvidlag nog så generöst gentemot svensk litteraturvetenskaplig forskning. Må de presumtiva bidragsgivarna – till *Samlaren* i första hand, detta ärevördiga, mer än 100-åriga organ – visa sig beredda att infria forskningsrådets förväntningar! Som redaktör för *Samlaren* sedan 1961 vill jag uttala en förhoppning om fortsatt livaktigt samarbete.

Ulf Wittrock

Apropå 1700-talets romanläsning

Historisk läsforskning är en av de nya vetenskapliga discipliner som uppstått i mötet mellan ämnen som litteraturvetenskap, litteratursociologi, bokhistoria, socialantropologi och socialhistoria. I det tvärvetenskapligt gynnsamma klimat som präglat det senaste årtiondets forskningssamhälle har läsforskning kunnat utvecklas till en livaktig och produktiv gren där forskare från olika håll har angripit problem som hänger ihop med receptionen av litteratur. Några av de mera kända namnen på forskare som ägnat sina mödor åt läsning och läsare är Robert Darnton, Roger Chartier och Hans Erich Bödeker, för att nämna tre män från tre olika språkområden. Tack vare deras och en allt längre rad mindre namnkunniga forskares insatser är det som rörde den litterära processens mottagarsida under förgångna tider numera inte alldeles okänt.

Vad menar man då med historisk läsforskning? Begreppet är ju inte självförklarande och gömmer i sig ett flertal olika angreppsvinklar. Att den läsforskning som här är aktuell är en historisk vetenskapsgren har dock redan framgått. Därför kan man inte sätta likhetstecken mellan denna och den under senare tid så livaktiga »reader-response criticism», där läsaren företrädesvis är en ahistorisk storhet, mera tänkt än verklig.[1] Också den pedagogiska forskning som sysslar med läsinlärning, med våra barns läsvanor osv. faller utanför ramen. Som alla historiska vetenskaper måste läsforskningen bygga på ett empiriskt basarbete, vars resultat sedan tolkas av forskaren. En betydande svårighet ligger i det faktum att man här har att göra med en praktik som har lämnat få spår efter sig.[2] Ändå är läsning en viktig del av den kulturella praxis som format den moderna människan alltsedan den tidiga nya tiden.[3] Tyska forskare talar i dag gärna om »Lesekulturen» och för de franska är läsningen »une pratique culturelle».[4] Dagens läsforskare uppehåller sig med förkärlek vid 1700-talet. Det var då, under upplysningsperioden, som läsarna blev ett kollektiv, och det var då som en marknad uppstod där författare producerade böcker som förvärvades av dem som skulle

bli läsare. Läsarna var mottagare, de utgjorde den sista instansen i en kommersiell kommunikationsmodell och som sådana kunde de inte ignoreras vare sig av författare, boktryckare, bokhandlare eller lånbibliotekarier. Den tid då dessa olika instanser etablerades har blivit särskilt intressant för läsforskningen, men samtidigt visat sig särskilt svår att komma åt.

Inom läsforskningen ställs frågor som: vem var det som läste, hur många var det som läste, men också: hur läste de tidiga läsarna, när läste de och varför? Som synes är de här frågorna av olika karaktär: de första rör läsarna, vill göra en förfluten tids läsande människa synlig, de senare tar mer fasta på själva läsakten. Skillnaden mellan den i kyrkboken dokumenterade läskunnigheten och den färdighet som nöjesläsaren besitter är stor, det är uppenbart, men när och hur steget från funktionellt läskunnig till fiktionsvan nöjesläsare togs vet vi fortfarande föga om, trots läsforskningens framstötar. Men det är nödvändigt att också se till vad som lästes om man skall kunna förstå hur läsarna läste. Roger Chartier hänvisar i sin presentation »Communautés de lecteurs» till Paul Ricoeurs två termer »le monde du texte» och »le monde du lecteur». Till mötet mellan dessa två fokuseras intresset. Och 1700-talets nöjesläsare mötte romanen. Så blir frågan: hur gick det till när en ny genre, romanen, mötte läsare som för första gången i sitt läsarliv konfronterades med fiktion?

I Sverige har den historiska läsforskningen ännu inte avsatt någon större mängd arbeten. Detta trots att den svenska läskunnigheten är osedvanligt väl dokumenterad, främst genom Egil Johanssons förtjänstfulla insatser. Han har kunnat konstatera att läskunnnigheten i Sverige redan tidigt var god, bättre än i många av de större europeiska länderna.[5] Men nu gällde det ju att bestämma hur det lästes av dem som redan hade tagit steget från det mödosamma bokstaverandet. Därför behövs ytterligare empirisk grundforskning för att man skall kunna höja sig från rena spekulationer till en vetenskapligt acceptabel nivå. Än så länge produceras mer principiella och teoretiska programförklaringar än grundliga undersökningar och delstudier.

När Mats Edvardsson i en uppsats i *Samlaren* 1993 (»Den föraktade genren. Om varför det var farligt att läsa romaner», s. 117–120) framlägger synpunkter på hur 1700-talets romanläsare tillägnade sig sin lektyr, må hans uppsats hälsas med glädje, ty här kommer en svensk forskare som tar till orda i en debatt som alltsedan 1970-talet förts av tyska, franska, engelska och amerikanska forskare, men där svenska röster varit lågmälda.[6] I sitt inlägg vill Edvardsson ge en förklaring till varför det var farligt att läsa romaner. Detta påstående, på sin tid ständigt upprepat i det officiella samtal som fördes på tidningssidor såväl i Sverige som ute i övriga Europa, ter sig i dag som mycket tidsbundet och svårt att riktigt komma på det klara med för oss som lever i det slutande 1900-talet. Det är en sådan »besynnerlig fråga» som därför att den kräver ett mer intensivt arbete än en ren kartläggning kan ge oss en grundligare och mer djupgående förståelse av tidens samhälle.[7] Edvardssons tes är att romanen lästes på samma sätt som andaktslitteratur. Den läsarten var intensiv, samma text lästes om och om igen under begrundan av det lästa. Edvardsson sammanfattar: »Förhöll det sig så att samtiden läste romaner på samma sätt som andaktslitteratur, bör romanen rimligen ha varit fruktad.» Trots den villkorliga formuleringen menar sig Edvardsson ha funnit förklaringen och nyckeln till den skräckblandade uppmärksamhet som romanläsningen tilldrog sig under 1700-talets senare hälft och en bra bit fram under 1800-talet. Till romanen, en profan genre, skulle läsaren av andliga skrifter ha tagit med sig vanan att omsätta det lästa i sin egen vardag.

Jag vill här diskutera Edvardssons artikel, jämföra hans uppfattning med min egen och genom exempel försöka föra debatten vidare. Min avsikt är inte att tillbakavisa Edvardssons synpunkter, utan jag vill hellre se detta inlägg som ett försök att komma djupare i förståelsen av den tidiga nya tidens läsare, deras sätt att tillägna sig sin lektyr. Mer specifikt kommer den läsforskning som ägnas åt 1700-talet att handla om en genre, romanen, och en läsargrupp, kvinnor.

Som utgångspunkt för sitt resonemang om romanläsningens fara har Edvardsson tagit ett avsnitt i min avhandling *Läsarnas nöje*, 1992.[8] Där ger jag i kapitlet »Romanen ifrågasatt» en översikt över romandebatten såsom den fördes på svensk grund. Edvardsson har fäst sig vid att jag där menar att romanen, när den fått sitt definitiva publikgenombrott, lästes på ett annorlunda sätt än den litteratur som tidigare hade varit tillgänglig för en icke-professionellt läsande allmänhet. Jag har framhållit att romanen lästes extensivt. Detta påstående kan jag grunda på uppgifter från den samtida svenska debatten. Nu innebär ju detta

synsätt inte något nytt. Sedan Rolf Engelsing 1970 först lanserade sin teori om övergången från intensiv till extensiv läsning som en förklaring till den »Lesesucht» som inte minst de sena tyska upplysningsmännen med förskräckelse konstaterade och med iver angrep har detta synsätt anammats och även vidareutvecklats. Så har t.ex. Harald Weinrich vidareutvecklat en läsarnas kronologi, som tar sin början med den muntliga kulturens »Nicht-Leser» och slutar med dagens »defensiver Leser», som måste freda sig mot ett medialt överutbud. Mellan de här nämnda exemplen inplacerar Weinrich Engelsings intensiva läsare, följd av den extensiva.[9] Samtidigt har naturligtvis rests vissa invändningar mot uppfattningen om en radikal omställning från en läsart till en annan och att tala om en »Leserevolution» i omfattning och betydelse jämförbar med den politiska franska revolutionen eller en engelsk utrikeshandelsrevolution är en överdrift.[10] Rudolph Schenda visar i sitt magistrala verk *Volk ohne Buch* att runt 1800 var det endast 25 % av Tysklands befolkning (och det var välvilligt räknat) som kunde räknas som potentiella läsare.[11] Robert Darnton, som ju brukar åberopas som en motståndare till den engelsingska uppfattningen, skriver att det sena 1700-talet är en vändpunkt »not by decreasing intensity but by increasing variety».[12] Något totalt förkastande av den engelsingska tesen är det knappast. Men den extensiva läsningen bör ju ses som trend över en längre tidsperiod och den som läser Engelsing finner att han ingalunda hävdat att det skulle ha rått något antagonistiskt förhållande mellan de olika läsarterna, där den ena skulle ha uteslutit den andra. Det är en misstolkning som har växt sig stark under tidens gång. Tanken att alla nöjesläsare skulle ha läst sina romaner på samma sätt förefaller ju heller inte särskilt övertygande.

Om Engelsings påstående om den tyska läserevolutionen på goda grunder kan ifrågasättas, så har just hans diskussion av de nya läsarnas sätt att ta del av romanen betytt att läsforskningen, med hjälp av de två begreppen intensiv och extensiv läsning, har fått förbättrade möjligheter att diskutera och undersöka läsarnas läsning. Grovt uttryckt skulle alltså mot sekelskiftet 1800 den intensiva läsningen som tidigare främst hade riktats mot andaktsböcker och andra religiösa skrifter ha efterträtts av ett nytt sätt att snabbt läsa nya böcker i syfte att uppnå högsta möjliga nöje. (Weinrich inskränker syftet för den extensiva läsaren till att bli en social fråga. Han menar att det skulle ha gällt att hålla sig à jour med det nyaste för att i sällskapslivet kunna konversera om vad man hade läst.) Denna utvecklingslinje låter sig med den retoriska terminologi som Edvardsson nyttjar beskrivas som en väg från »docere» till »delec-tare». Man kan också göra en jämförelse med den läsarutveckling som varje individ genomgår och tala om att läsarna inträdde i slukaråldern.

Edvardsson gör som många av dem som i dag vänder sig mot den engelsingska tesen (så som den i dag har kommit att uppfattas: intensiv läsning följdes av extensiv, punkt och slut), han tar avstamp i en uppsats av Robert Darnton om Rousseau och hans läsare. Darnton har vid sin undersökning av Rousseaus läsare funnit att särskilt läsningen av *La nouvelle Héloïse* (1761) knappast kan definieras som extensiv. Tvärtom kan han som flera andra peka på att denna roman lästes och lästes om, och av många av sina (fiktionsovana) läsare uppfattades som auktoritativ på samma sätt som andaktslitteratur.[13] Den gav också helt i linje med den religiösa litteraturen utrymme för ett starkt känsloengagemang, vilket ofta kunde bli så starkt att läsaren inte kunde upprätthålla en skillnad mellan romanfiktionen och sin egen verklighet. Med andra ord, de betedde sig just så som romanens vedersakare beskyllde dem för att göra. Jean François Marmontel, själv romanförfattare, skrev 1789 i »Essai sur les romans, considérés du côté moral» med stor upprördhet om *La nouvelle Héloïse*, som han ansåg vara farligare än det mesta därför att den under sin moraliska yta dolde den verkliga lasten.[14] Han har tänkt sig in i rollen av familjefar som ser sin dotter läsa *La nouvelle Héloïse* med tårar i ögonen, uppsvullet ansikte och klappande hjärta. Bara detta räckte för att Marmontel skulle känna sig i sin fulla rätt att starkt kritisera Rousseau för att ha publicerat denna farliga skrift.[15] Men Rousseau minns själv hur »le tout Paris» med otålighet kastade sig över romanen när den var ny och snabbt slukade den.[16] Ett annat exempel på att många romaner lästes extensivt lämnar Lous Sébastien Mercier i sina små Parisreportage i *Tableau de Paris*.[17] Han berättar där om hur parisarna stod i kö hos bokutlånarna för att få läsa särskilt eftertraktade verk. Och bokutlånarna förstod att sko sig på den exceptionella efterfrågan. De lånade ut häftesvis och per timme. Den som skulle läsa under sådana villkor kunde knappast ägna sig åt vad vi här menar med intensiv läsning!

Ett annat exempel på en roman som grep in i sina läsares liv på ett sätt som i vissa fall fick fatala konsekvenser var Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* (1774). Legendfloran som uppstått i den romanens kölvatten är vittomfattande. Och vad går dessa historier ut på om inte att läsarna levt ut sina läsupplevelser långt utanför det rimligas gräns. I Goethemuseet i Weimar visas den blå rocken med de gula knäbyxorna som blev ett grasserande mode bland tidens unga män. Det är ett exempel på en påverkan av ett mera oförargligt slag. Att Wertherläsningen också för vissa olyckliga läsare fick betydligt mer ödesdigra konsekvenser är väl känt.

Christoph Wielands tidskrift *Neuer Teutscher Merkur* var en av de arenor där läsning och läsarattityder återkommande diskuterades. I en längre artikel 1796 uppmanades den kvinnliga adressaten att alltid tänka själv och bedöma det hon läst efter eget huvud.[18] Artikelförfattaren såg läsakten som en kamp med författaren, där det gällde för läsaren att skaffa sig ett övertag över författaren som annars helt skulle bemäktiga sig läsaren. Den *Werther*-läsare som utan att själv reflektera gett sig romanen så i våld att han vid slutet av boken var beredd att upprepa Werthers gärning, »för den skulle efter så mycket lidande döden ge ett lika naturligt som skickligt slut». Den gode läsaren däremot skulle inte låta sig påverkas, en sådan var inte bokstavstroende. För den som läst som en reflekterande människa skulle läsningen av *Werther* i stället kunna föra till ett förhöjt och förädlat mod att leva.

Det som redovisas i denna artikel (och ofta återkommer) går ju utöver den enkla frågan huruvida läsaren tillämpade en intensiv eller extensiv läsart. Även i J. Adam Bergks *Die Kunst, Bücher zu lesen* från 1799 betonas gång på gång när det gäller läsningen av romaner att dessa måste läsas med förstånd och känsla, ja, så reflekterande måste läsaren förhålla sig att också dåliga romaner kan bli belärande.[19] Vad det här handlar om är snarast två varianter av den intensiva läsningen. Den fara som en utsträckt romanläsning kunde medföra låg i att läsaren inte kunde motstå den lockelse som låg i en identifikatorisk läsning och därmed hamnade i författarens våld. (Något som drabbade alltför många av *Werther*-läsarna.) Författaren till artikeln i *Neuer Teutscher Merkur* uppmanar alltså sin läsare till att genom eget tänkande läsa kritiskt och i stället för att helt gå in i romanens värld använda den till att reflektera över sin egen. Det är ett förhållningssätt som i mycket överensstämmer med dagens synsätt, det kritiska tänkandet skall frigöra människan från att ha varit objekt till att bli en självständigt tänkande människa. Men det var långtifrån alla debattörer som liksom Bergk och Rückert på detta sätt ville se läsarna myndigförklarade. Det vanliga var snarare att romanlektyren dömdes ut och rekommendationen utfärdades att unga läsare och kvinnliga läsare (särskilt påverkbara) skulle skyddas från påverkan genom effektiv kontroll av deras läsning. Den extensiva läsningen däremot diskuterades knappast av debattörerna. Den hade de inte riktigt fått grepp om. Och den var ju heller inte särskilt intressant från deras synvinkel, då den läsarten, genom sin »ytlighet», inte kunde påverka sina läsare i tillnärmelsevis samma grad som den intensiva.

I Sverige recenserades den nyutkomna svenska översättningen av Goldsmiths *The Vicar of Wakefield* i *Dagligt Allehanda* (25/4 1783, nr 93). Denna recension inleds med det gängse allmänna beklagandet av romangenrens överdrivna popularitet hos både författare och läsare. Men recensenten efterlyser fler svenska översättningar av romaner som »jämte det de äga Romaners allmänna egenskap at roa större delen af Läsare, äfwen bibringa en sund Moral». Vi kan se att det underhållande momentet uppfattades som en slags konstituerande grundegenskap. En roman var inte en roman om den inte på något sätt förmådde roa sin läsare, därom var läsare och bedömare överens. Men därutöver krävde bedömarna att romanen skulle förmedla ett moraliskt budskap. Och det var detta moraliska budskap som de återkom till, det var den moraliska halten som bedömdes i recensioner och artiklar, samtidigt som läsarna vande sig vid att alltmer bortse från den sidan i takt med att deras konsumtion av romaner drastiskt stegrades.

Så här vill jag nu avslutningsvis sammanfatta min syn på frågan om hur läsarna läste:

Under 1700-talets senare del blev det allt vanligare att den underhållande litteraturen lästes på ett nytt sätt. Det kan kallas extensivt, ty det innebar ett ytligare lässätt, där det viktiga var att få ut så mycket nöje som möjligt ur varje läst bok. Det innebar vidare att i stället för det moraliska innehållet var det rent berättartekniska synpunkter (man läser för att se hur det går) som fick betydel-

se för den läsare som hade drivit upp sin läskunnighet och läshastighet

men

samtidigt fanns ett intensivt lässätt, dels hos mer rutinerade och professionella läsare, dels hos de läsare som inte tagit steget över till nöjesläsning

men

även de som utvecklat sin läsning till att bli mer extensiv kunde i vissa fall läsa intensivt. Så t.ex. lästes ofta 1700-talets stora romansuccéer intensivt. De är särskilt lämpade för en sådan läsart då de i viss mån kan sägas stå på gränsen mellan roman och rådgivningsbok (*Robinson Crusoe*, *Pamela*, *La nouvelle Héloïse*, *Werther*) och därmed kunde de mera direkt projiceras på läsarens egen verklighet.

Jag kan alltså i vissa stycken instämma med Edvardsson:

Antagandet att de tidiga romanläsarna tillämpade samma intensiva läsart på romaner som de hade gjort på sin andaktslitteratur förefaller vara välgrundat. Vanan att i den uppbyggliga andaktslitteraturen söka efter svar på hur man skulle bete sig i det privata skulle de alltså ha tagit med sig när de i sin läsning övergick till fiktionsberättelser. När de vid fiktion ovana läsarna konfronterades med romaner förvandlade de också dessa till bruksslitteratur. De råd och rättesnören som de hade vant sig vid att finna i den religiösa litteraturen fortsatte de att söka i romaner.[20]

Däremot hävdar jag att när romanproduktionen hade blivit så betydande att den kunde svara mot behov hos en läsekrets som kunde kallas en läsande allmänhet hade denna allmänhet lämnat den intensiva läsningen. Den var vid det laget medveten om att romanen och rådgivningslitteraturen (religiös eller profan) var två helt olika genrer som krävde olika läsarter och olika grad av engagemang från läsarens sida. Den intensiva läsningen av romaner representerar en tillvänjningsprocess, som kan ses som i stort sett avslutad mot sekelskiftet 1800. Då hade det stora flertalet av romanläsarna övergått till att genom den extensiva läsningen förskjuta tyngdpunkten i sin läsning från den långsamma, begrundande och rådsökande till den snabba, nöjessökande och nyhetstörstande.

Det finns alltså en kronologi att ta hänsyn till i historien om hur det lästes. 1760-talets läsare betedde sig inte på samma sätt som 1790-talets och dessa läsares litterära landskap var också mycket olika.

Om denna utveckling var de i pressen debatterande herrarna inte riktigt medvetna. De fortsatte att se den romanläsande publiken som en tämligen obildad hop som knappast kunde hålla isär romanfiktionen och den verklighet den själv levde i. Dessa män oroades när de såg hur romanen rent produktionsmässigt blev den dominerande genren – vi kan för första gången tala om en masslitteratur – och de förskräcktes vid tanken på vilka konsekvenser det skulle få om varje läsare skulle kräva utrymme för att »iscensätta» sin privata läsning.

Dessa reflexioner har föranletts av Edvardssons artikel. Som sammanfattning av mina synpunkter på läsarter skulle jag vilja använda ordet mångfald. Det gör Robert Darnton i sin betydelsefulla artikel »First Steps Toward a History of Reading», och det tror jag är den bästa utgångspunkten för att undgå att låsa sig vid schablonmässiga och reduktionistiska mönster. Det finns naturligtvis också andra aspekter på gångna tiders läsning än intensiv och extensiv läsning som skulle vara värda att diskutera. Vilken betydelse har det haft att det var kvinnor som i så hög grad var engagerade som läsare? Och hur var det med männen? Ägnade de sig inte alls åt nöjesläsning? Min förhoppning är att vi nu via en fortsatt diskussion skall kunna nå fram till fördjupad förståelse av gångna tiders läsare och deras läsvanor.

Margareta Björkman

NOTER

1 Denna presenteras t.ex. i antologin *Reader-Response Criticism from Formalism to Post-Structuralism*, ed. Jane P. Tompkins, Baltimore & London 1980. I en uppsats av redaktören Jane P. Tompkins, »The Reader in History: The Changing Shape of Literary Response», s. 201–232, finns en värdefull översikt över hur interaktionen mellan författare och läsare skiftat under historiens gång.

2 Detta framhålles av Roger Chartier i *L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*, Aix-en Provence 1992, s. 13 f. Han ser det här som historikerns uppgift att rekonstruera »les espaces lisibles» (texter i deras materiella och diskursiva form) och deras »effectuation» (läsningar som konkreta praktiker och som tolkningsprocedurer) (s. 14).

3 Jämför Hans Erich Bödeker, »Lesekulturen. Anmerkungen zum Forschungsthema», *Aufklärung*, 6/1 1991, s. 3–4.

4 Pierre Bourdieu & Roger Chartier ; »La lecture: Une pratique culturelle», *Pratiques de la lecture*, ed. R. Chartier, Marseille 1985, s. 218–239.

5 Se t.ex. Egil Johansson, »The History of Literacy in Sweden», *Literacy and Social Development in the West: A Reader*, ed. Harvey J. Graff, Cambridge 1981, s. 151–182.

6 Några exempel på svensk forskning på detta område: Edvardsson stöder sig på Stina Hanssons forskning om andaktslitteraturen som hon har lagt fram i *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650–1720*, Göteborg 1991 (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 20). Där berörs även läsarattityder och läsarter. I *Texten och läsaren i ett historiskt perspektiv* finns samlade föredrag från ett nordiskt symposium i idé- och litteraturreception 1984, Umeå 1985 (Acta Universitatis Umensis). Lisbeth Larsson har skrivit en intressant avhandling, *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, Stockholm/Stehag 1989 (diss. Lund), där hon också ger en kortare historisk tillbakablick. I antologin *Läsningar om litteraturen och läsaren*, red. Jan Thavenius & Bengt Lewan, Lund 1985, finns samlade sådana klassiska texter som Jane P. Tompkins om läsaren i historien och Wolfgang Isers om textens appellstruktur. Där finns också utdrag ur memoarer, romaner som på olika sätt belyser läsarens upplevelser. Louise Vinge ger i uppsatsen »Läsandets förvandlingar», *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1986*, s. 92–100, en kort presentation av tysk läsforskning samt visar med exempel från nordisk litteratur från det sena 1800-talet hur läsartypologin komplicerats. Louise Vinge har också skrivit om vad som lästes av borgare och lärde i Lund vid mitten av 1700-talet, *Läsning i Lund omkring 1760*; Lund 1991 (Skrifter till tidens rum 2). I del två av *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Fadershuset. 1800-talet*, red. Elisabeth Møller-Jensen, Höganäs 1993, finns en artikel av Lisbeth Larsson, »Den farliga romanen. Läsaren, romanförfattaren och genren» (s. 319-327), där samma problemkomplex som här aktualiseras behandlas utifrån 1800-talets perspektiv.

7 Se Robert Darnton, »Inledning», *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid*, Stockholm 1987, s. 8.

8 Margareta Björkman, *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809*, Uppsala 1992 (Avdelningen för litteratursociologi 29).

9 Harald Weinrich, »Die Leser des Don Quijote», *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, Lili*, Heft 57/58 1985, s. 52–66.

10 Rolf Engelsing, »Die Perioden der Lesegeschichte in der Neuzeit. Das statistische Ausmass und die soziokulturelle Bedeutung der Lektüre», *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, Bd X, Frankfurt/Main 1970, sp. 981.

11 Rudolf Schenda; *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910*, Frankfurt/Main 1970, s. 444.

12 Robert Darnton, »First Steps Toward a History of Reading», *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*, New York & London 1990, s. 166.

13 Som exempel på några av dem som har behandlat läsningen av *La nouvelle Héloïse* kan nämnas Harald Weinrich, »Muss es Romanlektüre geben? Anmerkungen zu Rousseau und zu den Lesern der Nouvelle Héloïse», *Leser und Lesen im 18. Jahrhundert*, Heidelberg 1977 (Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18. Jahrhunderts, Bd 1) s. 28–32, och William Ray, »Reading Women: Cultural Authority, Gender, and the Novel. The Case of Rousseau», *Eighteenth Century Studies*, vol. 27, nr 3, Spring 1994, s. 421–447.

14 Jean François Marmontel, »Essai sur les romans», *Oeuvres de Marmontel*, tome troisième, 1ère partie, Paris 1819, s. 558–596, här: s. 578 ff. – Detta slag av kritik var inte unik. För samma moraliskt tvetydiga hållning till sitt verk kritiserade Abraham Sahlstedt Marmontel i den lilla skriften *Vittert snille i en kårt afhandling betracktadt af Amarantus*, Stockholm 1775 (J.G. Lange), s. 21–23. Sahlstedt hade läst en av Marmontels *Contes moraux*, funnit hur Marmontel i sitt förord i stränga ordalag fördömer dem som skryter över sin förförelseförmåga. Men skriver Sahlstedt »Jag ögnade igenom Sagan, och fann där i det mästa en tilräcklig handledning, huru en skall bära sig åt, som fådt i sinne, at vilja förföra en ungdom» (s. 22).

15 Marmontel 1819, s. 582.

16 Jean-Jacques Rousseau, *Confessions*, Livre onzième 1760–1762, 1769. Se vidare Weinrich 1977, s. 29.

17 Louis Sébastien Mercier, *Le tableau de Paris*, d. 5, Amsterdam 1783, s. 36 f. Roger Chartier kommenterar i »Du livre au lire. Les pratiques citadines de l'imprimé 1660–1780», *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*, Paris 1987, s. 165–221, Merciers kapitel »Les loueurs de livres». Chartier uppger där (s. 195) att Mercier skulle ha nämnt *La nouvelle Héloïse* som exempel på en sådan eftertraktad roman som lånades ut häftesvis. Även om det är i högsta grad troligt att Rousseaus roman hörde till de mest utlånade verken så nämner Mercier *La nouvelle Héloïse* som exempel på ett verk som den unga flickan som av sin mor förbjudits att läsa ändå utan svårighet kan låna hos första bästa bokutlånare. *La nouvelle Héloïse* fungerar alltså i detta fall som exempel på olämplig lektyr.

18 »Ueber Lektüre. An Lina.», *Neuer Teutscher Merkur*, Bd 2, 7. St.; artikeln signerad Rückert, s. 244.

19 J. Adam Bergk, *Die Kunst, Bücher zu lesen. Nebst Bemerkungen über Schriften und Schriftsteller*, Jena 1799.

20 Men närmast till hands för att fylla upp den religiösa litteraturens plats stod ändå poesin. Och när det gäller den är det klart att den intensiva läsarten utan vidare passade in. Se vidare Ursula A.J. Becher, »Religiöse Erfahrung und weibliches Lesen – Zu einigen Beispielen des 18. Jahrhunderts», *Le livre religieux et ses pratiques. Études sur l'histoire du livre religieux en Allemagne et en France à l'époque moderne*, Göttingen 1991 (Veröffentlichungen des Max Planck-Instituts für Geschichte, 101, s. 316–334).